

Макаренко Н. Ю.

ЕТНІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАРОДЖУВАНOSTІ НА ДОНБАСІ (1991–2012)

Розглянуто особливості сучасних соціально-демографічних тенденцій на Донбасі, зокрема, диференціацію за показниками народжуваності, плідності, черговості народжень, відтворення материнського покоління серед найчисельніших етнічних груп регіону – українців, росіян, греків, білорусів та татар. У статті вивчається диференціація демографічних показників за допомогою статистичних методів.

Ключові слова: етнічна структура, природний приріст, народжуваність, плідність, сумарна народжуваність, кластерний аналіз.

Natalya Makarenko. Ethnic differentiation of birth given in Donbas (1991-2012). Investigational dynamics of population 1989 and 2001, the specific of self-identification and territorial placing of the most numeral ethnic groups of region – Ukrainians, Russians, Greeks, Byelorussians and Tatars is considered.

Key words: ethnic structure, ethnic self-identification.

Дослідження етнодемографічних аспектів відтворення населення України набуло особливої актуальності. Роль таких досліджень посилюється демографічною кризою в Україні. Безумовно, вона має етнічні особливості, і їхнє дослідження повинно сприяти формуванню ефективної демографічної державної політики України. Системне дослідження етнічної диференціації народжуваності і плідності найчисельніших етносів Донбасу є метою нашої наукової розвідки.

Сучасна світова демографічна криза, а також депопуляція населення України, зменшення середньої тривалості життя, зростання смертності – тенденції, які спостерігалися в Україні вже з кінця 1980-х рр., активізували міждисциплінарні, зокрема, етнодемографічні дослідження. Статистико-

демографічна основа сучасних демографічних праць суттєво посилена етнічними наголосами. При збереженні тенденції переважання праць економістів, соціологів та демографів: Е. Лібанової, В. Стещенко, С. Піскунова, Т. Рудницької, І. Прибиткової [1] у царині дослідження етнодемографічної структури населення України останнім часом простежується поживлення зацікавлення етнологів, етносоціологів етнодемографічною тематикою. Це праці В. Наулка, В. Євтуха, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Зінича, В. Крисаченка, О. Чиркова [2]. Останнім часом з'явилася низка наукових розвідок, присвячених етнодемографічним процесам в окремих регіонах України [3].

В останнє десятиріччя з'явилася нова методика етнодемографічних досліджень [4]. З огляду на те, що не існує «неетнічних» носіїв – «суб'єктів» суспільного життя, тобто відтворення населення відбувається не лише в конкретно-історичній, а й в етнічній формі, на порядок денний вченими висувається створення спеціальних етнодемографічних методів дослідження. Йдеться про етногеодемографічні дослідження. Один з авторів нової методики А. Орлов визначає сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою» [5, 138]. Під «географічними позиціями» автор розуміє аналіз етнічних відмінностей однотипних демографічних показників на визначеній території (*Прим. автора*).

Нещодавно з'явилася низка наукових розвідок, в яких аналізується ступінь впливу етнічного фактора на динаміку етнодемографічних процесів, зокрема: етнічна диференціація смертності, народжуваності, плідності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів, а також територіальні особливості відтворення населення [6]. І все ж бібліографія публікацій з етнодемографічної тематики є порівняно невеликою.

Народжуваність виступала в ролі дестимулятора процесу відтворення населення протягом одинадцяти років (1991–2001 рр.) і паралельно зі зростаючою смертністю поглибила процес депопуляції українського населення. Тривалий спад народжуваності в Україні демографи поділяють на декілька етапів. На першому етапі (1983–1991 рр.) визначальною

рисуо було зниження коефіцієнта народжуваності (з 16% у 1983 р. до 12,1% у 1991 р.), а також перехід до нового режиму плідності. В цей час коефіцієнт народжуваності падав неймовірно стрімко – щорічно в середньому на 2,5%. У період від останнього радянського перепису населення 1989 р. до Першого Всеукраїнського 2001 р. чисельність народжених скоротилась приблизно на 41% (більше як на третину). Ключовим дестимулюючим фактором цього скорочення був спад дітородної активності, незважаючи на більш-менш стійкий дітородний контингент. Прикметними для цього етапу виявилися два роки з рекордною за останні 40 років чисельністю народжених. Це 1983 р. з кількістю народжених 807,1 тис. та 1986 р. – 792,6 тис. немовлят. Вчені мотивують такі спалахи народжуваності демографічною історією країни: народжені є дітьми батьків післявоєнного компенсаційного сплеску, який спостерігався в Україні у 1959 р. (880,6 тис.). Другий етап розпочався у 1992 р. і «приніс» депопуляцію населення з найнижчими коефіцієнтами відтворення, зокрема, у 2001 р., коли на тисячу населення за рік народилося трохи більше семи немовлят (7,7%). Протягом цього десятиріччя коефіцієнт народжуваності щорічно скорочувався в середньому на 3,85%. Третій етап розпочався після критичного 2001 р.: в новому тисячолітті демографічна ситуація поступово покращується. Протягом 2000-х рр. встановилася позитивна тенденція народжуваності, загальний коефіцієнт якої збільшувався щорічно в середньому на 1,1% і в 2009 р. становив 11,1%, досягши рівня 1993 р., коли чисельність населення України була найбільшою за всю її історію (52,2 млн).

Почнемо аналіз народжуваності з найбільш простих показників – *загального коефіцієнта народжуваності* (характеризує рівень народжуваності, притаманний населенню певного регіону: показує, скільки в середньому народжених припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення). Рівень загального коефіцієнта народжуваності залежить від декількох чинників, зокрема, від а) частки жінок дітородного віку, б) частки чоловіків фертильного віку, в) статевій пропорції. Крім того, етнічна належність розглядається в демографії як один із суттєвих факторів, що впливає на рівні народжуваності і плідності.

Загальний коефіцієнт народжуваності основних етнічних груп у 1988–1994 рр., (%) [7, С. 122–125; 8, С. 131–137]

	Міські поселення та сільська місцевість							
	українці		росіяни		білоруси		татари	
	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.
1988–1989	11,8	12,3	11,8	12,2	12,0	13,1	14,7	14,9
1990–1991	10,3	11,2	10,1	10,9	9,9	12,0	10,6	12,4
1991–1992	9,7	11,3	9,1	11,0	8,4	10,3	10	9,6
1992–1993	9,1	10,0	8,4	8,6	7,7	8,5	8,4	9,3
1993–1994	8,8	9,3	7,5	7,7	6,5	7,4	7,5	6,8

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора

Як свідчать статистичні дані, протягом 1988–1989 рр., порівняно з 1978–1979 рр., відбулось підвищення загального коефіцієнта народжуваності в усіх національностей і в межах України, а на Донбасі, зокрема. Загальний коефіцієнт народжуваності в українців і росіян на Донбасі у 1988–1989 рр. становив 12% (для порівняння, по Україні в цілому: 14,1% – в українців, 13,3% – у росіян). Проте у подальші роки загальний коефіцієнт народжуваності на Донбасі мав низхідну тенденцію, притому в усіх етносів. Особливо інтенсивним було падіння показників народжуваності, починаючи з 1993–1994 рр. Крім того, високим темпом зниження рівня народжуваності відзначився і 1999 р.; у наступні ж два роки зниження народжуваності загалом тривало, але було значно менш відчутним. Статистичні дані за 1989–1994 рр. дають нам змогу простежити

динаміку змін загального коефіцієнта народжуваності серед найбільш чисельних національностей Донбасу.

На жаль, наявні нині статистичні дані не дають змоги отримати скільки-небудь повне уявлення про етнічну диференціацію дітородної активності населення України: адже перегляд Міністерством юстиції України у 1993 р. змісту записів актів громадянського стану позбавив нас інформаційних можливостей для етнічно стратифікованого статистичного аналізу. Тому ми можемо робити лише загальні висновки.

Останні роки свідчать про підвищення темпів народжуваності, на що вказує зростаюче значення загального коефіцієнта народжуваності, який зріс на 15,3%, порівняно з критичним 2001 р., і в цілому по Україні, а 2006 р. становив 9%. В Україні (цілком характерно і для Донбасу) як спад народжуваності 1990–початку 2000–х рр., так і новітнє її підвищення більш чітко вираженим виявилось у міських поселеннях, порівняно з сільською місцевістю.

Красномовним свідченням погіршення демографічної ситуації як наслідком економічних труднощів 1990-х рр., що внесли корективи в демографічну поведінку населення і викликали відтермінування до кращих часів шлюбів і народження дітей, виступає динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності, який у 1986 р. становив 2,06 дитини, у 2000 – 1,11 дитини, 2001 р. – 1,09 дитини.

У 2003 р. *сумарний коефіцієнт народжуваності* (характеризує середню кількість дітей, народжених жінкою за все її життя, за умови збереження в кожній віковій групі існуючого рівня народжуваності) зрушив з критичної позначки 2001 р. і у 2003 р., тобто за два роки, його значення зросло на 10, 1%, тобто становив 1,21 дитини. За період 2002–2009 рр. сумарний коефіцієнт народжуваності щорічно зростав у середньому на 3,6% і становив в 2009 р. – 1,45 дитини. Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все повністю прожите дітородне життя може народити більше однієї дитини. Але навіть за таких умов, навіть просте відтворення може відбуватися лише наполовину. Щорічна динаміка представлена в таблиці.

**Сумарний коефіцієнт народжуваності
1989–2009 рр. (на 1 жінку) [9].**

Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)	1989–1990	1999–2000	2000–2001	2001–2002	2002–2003	2003–2004	2004–2005	2005–2006	2006–2007	2007–2008	2008–2009
Україна	1,8	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,2	1,3	1,3	1,5	1,5
Донецька обл.	1,6	0,9	0,9	0,9	0,9	1	1	1,1	1,2	1,3	1,3
Луганська обл.	1,7	0,9	0,9	0,9	0,9	0,8	1	1	1,1	1,3	1,3

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Територіальна диференціація регіонів за сумарним коефіцієнтом народжуваності дає підстави для виділення декількох територіально-демографічних регіонів України зі значними відмінностями за цим параметром.

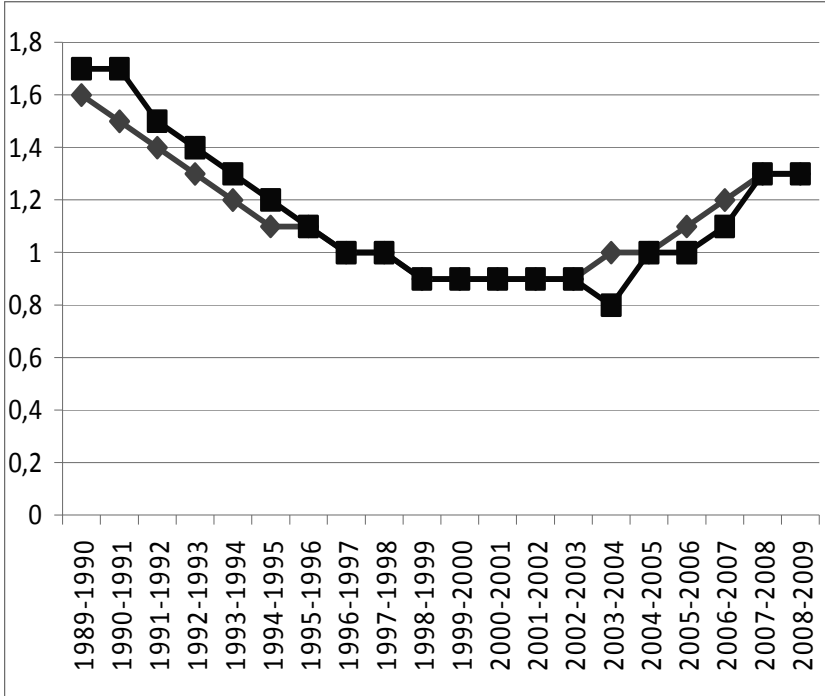
Починаючи з 1992 р., загальний рівень народжуваності в усіх регіонах України є нижчим критичного значення. Але в Донецькій та Луганській областях відстежується найбільш несприятлива ситуація. Донбас є регіоном з найнижчими показниками сумарного коефіцієнта народжуваності.

За статистичними даними, демографічна ситуація у 2006 р. за цим показником була найбільш сприятливою в Західному регіоні України – Рівненській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській та Тернопільській областях.

До групи регіонів з середнім рівнем коефіцієнта народжуваності належать Одеська, Житомирська, Херсонська, АР Крим, Київська, Хмельницька, Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька та Кіровоградська області. Найгірша ситуація склалася в Полтавській, Донецькій, Черкаській, Харківській, Луганській, Сумській та Чернігівській областях.

Детальніше динаміка коефіцієнта народжуваності у Донецькій та Луганській областях протягом 1989–2009 рр. зображена на графіку.

Сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі у 1989–2009 рр. (на 1 жінку) [9].

Джерело: дані Держкомстату України. Розрахунки автора.

Отже, народжуваність у Луганській та Донецькій областях в 1990-х рр. була нижчою від середнього рівня по Україні на 10–15%, у 2000–2007 рр. – на 18%. Порівняно з середньоукраїнським рівнем в 2008 р. (1,5 дитини на одну жінку) сумарний коефіцієнт народжуваності на Донбасі в 2008 р. був нижчим від середнього рівня по Україні на 13% (у міських жінок Донецької області сумарний коефіцієнт народжуваності є нижчим середнього рівня на 8%, у міських жінок Луганської – на 10%) [9].

Важливим показником відтворення населення є *нетто-коефіцієнт*, який дає узагальнену характеристику сучасних рівнів народжуваності і смертності, вказує на ступінь заміщення поколінь, показує середню кількість дочок, що їх може народити одна жінка за умов реальних рівнів смертності жінок під час усього дітородного періоду (15–49 років). Якщо нетто-коефіцієнт менший за 1, тоді сучасні умови народжуваності і смертності не можуть забезпечити в майбутньому заміну материнського покоління дочірнім.

На жаль, статистичні дані не дають нам змоги показати етнічні особливості нетто-коефіцієнта відтворення населення Донбасу, лише населення України в цілому. Але враховуючи, що населення однієї національної належності у відносно подібних умовах має приблизно один і той самий рівень народжуваності, де б воно не мешкало, можемо зарахувати показники загальноукраїнського нетто-коефіцієнта відтворення міського українського, російського та ін. населення і щодо Донбасу.

Нетто-коефіцієнт відтворення міського населення за найбільш чисельними національностями в Україні 1988–1989 рр., % [10, с. 280, 284].

Всі національності	Міські поселення	Сільська місцевість	Міські поселення та сільська місцевість
Українці	0,887	1,125	0,960
Росіяни	0,829	1,130	0,860
Євреї	0,722		0,723
Білоруси	0,924	1,420	1,016
Молдавани	1,102	1,426	1,304
Поляки	0,942	1,256	1,020

Як свідчать статистичні дані, нетто-коефіцієнт відтворення українців, росіян, євреїв за період, що аналізується, був вкрай недостатнім (нижче за 1 з тенденцією до подальшого зниження), і не тільки не забезпечував простого відтворення населення, але був значно нижчим межі, що відділяє просте відтворення від звуженого. Щодо білорусів, молдаван, поляків – то їхній нетто-коефіцієнт відтворення

забезпечував просте відтворення населення. Гостре зниження відтворення материнського покоління (на 32,95%) відбулось протягом 1993–2001 рр. і у 2001 р. досягло найнижчого за всю історію України рівня, коли кожна жінка умовного покоління могла забезпечити собі заміну лише «наполовину» (нетто-коефіцієнт становив 0,51 дівчинки).

Для аналізу динаміки цих процесів у нашому розпорядженні є загальний нетто-коефіцієнт відтворення населення по Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення у Донецькій та Луганській областях за 2002–2009 рр. (на 1 жінку), % [9].

	Донецька	Луганська
2002–2003	0,445	0,453
2003–2004	0,472	0,467
2004–2005	0,487	0,463
2005–2006	0,512	0,493
2006–2007	0,542	0,530
2007–2008	0,582	0,559
2008–2009	0,607	0,588

Очевидно, що порівняно з 1988–1989 р., у 2002–2003 р. нетто-коефіцієнт відтворення населення (на 1 жінку) скоротився вдвічі! Тобто, нетто-коефіцієнт відтворення українців та росіян (які становлять 95% і 97% населення Донецької та Луганської областей), відповідно, у 2002–2003 р. скоротився у два рази і становив 0,445%, порівняно з 0,869% у 1988–1989 рр.

Спробуємо згрупувати регіони України за показником інтегрального (а саме – середньорічного нетто-коефіцієнта за 1990–2009 рр. відтворення населення). До першого регіону, умовно іменованим «східним», мають бути віднесені області, розташовані на Сході і Південно-Сході України, нетто-коефіцієнт відтворення населення в яких становив близько 50 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Це Донецька (46,7), Луганська (46,9), Харківська (48), Запорізька (50,1), Дніпропетровська (50,4), АР Крим (50,4). В цьому регіоні, як зазначалося вище, склалася найбільш несприятлива демографічна ситуація.

Другий регіон, умовно іменованій «центральною», представлений областями центральної частини України. Нетто-коефіцієнт відтворення населення в них становив від 50 до 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Зокрема, в Сумській (55,4), Чернігівській (56,2), Полтавській (56,3), Миколаївській (58,3), Кіровоградській (60,6), Черкаській (61,6), Вінницькій (67,1), Одеській (57,1), Київській (58), Херсонській (61).

Третій регіон – «західний» – утворюють області, в яких нетто-коефіцієнт відтворення населення перевищує 70 дітей на 100 жінок репродуктивного віку. Сюди увійшли області, розташовані переважно на Заході України: Львівська (69,1), Хмельницька (69,5), Житомирська (71,5), Чернівецька (72,2), Тернопільська (73,6), Закарпатська (74,8), Івано-Франківська (75,2), Волинська (79,4), Рівненська (86,1).

За вісім років (2002–2009) нетто-коефіцієнт відтворення в Україні в цілому зріс на 35,6%. У 2009 р. він досяг рівня 0,689, у т. ч. кожна жінка умовного репродуктивного покоління за своє дітородне життя могла народити в середньому менше однієї дочки, що в цілому типово для більшості розвинутих країн. Значення цього показника формується переважно за рахунок двох факторів: статевовікової плідності жінок і кількості жінок фертильного віку.

Зокрема, заслуговує на увагу дітородна активність жінок групи 35–39 років, у якій народжуються діти, як правило, другої черговості. В цій групі лише за три роки (2005–2008 рр.) дітородна активність зросла на 22,5%. У цьому випадку справджується припущення науковців про процес «компенсації» раніше відтермінованих народжень. Можна говорити про так звану адаптацію до реальних умов життя, покращення репродуктивного здоров'я населення, а також позитивний вплив новітньої програми матеріальної підтримки батьків новонароджених. На зростання народжуваності у міських поселеннях регіонів країни позитивно вплинули, як вже зазначалось, і покращення вікової структури жінок репродуктивного віку, і підвищення повікових коефіцієнтів народжуваності й економічне зростання в Україні у 2004–2008 рр., що найбільшою мірою «відчули на собі» саме жителі міст.

Для вияву регіональних особливостей народжуваності 2005–2006 рр. Н. Савка пропонує провести типологізацію

регіонів України методом кластерного аналізу. Після дослідження таких показників, як: спеціальний коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт плідності, бруто-коефіцієнт відтворення, нетто-коефіцієнт відтворення, питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, у загальній кількості народжених, середній вік матері при народженні дитини – було обрано п'ять кластерів.

До першого увійшли: Вінницька, Івано-Франківська, Житомирська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області. До другого – Автономна республіка Крим, а також Дніпропетровська, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області. Третій кластер включив Волинську, Закарпатську, Рівненську області. Четвертий кластер об'єднав Полтавську, Черкаську, Чернігівську області та місто Київ.

В останньому п'ятому кластері розташувалися Донецька, Луганська, Сумська та Харківська області. Результати демонструють значні регіональні розбіжності у показниках народжуваності, плідності та відтворення материнського покоління (див. табл.).

Показники відтворення населення України у розрізі кластерних груп [11, с. 390].

	Чисельність народжених на 100 жінок фертильного віку	Сумарний коефіцієнт народжуваності	Загальний (бруто) коефіцієнт відтворення	Чистий (нетто) коефіцієнт відтворення	Питома вага народжених у матерів, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в загальній кількості народжених
1 кластер	38,657	1,351	0,656	0,643	14,100
2 кластер	34,013	1,218	0,590	0,576	28,213
3 кластер	47,333	1,599	0,777	0,763	10,900
4 кластер	31,475	1,113	0,542	0,513	22,600
5 кластер	28,625	1,016	0,490	0,480	25,525

Джерело: Статистичний щорічник населення, 2005 р., 2006 р.

Очевидно, що регіональні значення показників плідності і відтворення істотно різняться. Як видно з таблиці, ситуація у першому та третьому кластерах, які відповідають за північні та західні області, є найпривабливішою, бо тут превалюють традиції дводітності з культурним та релігійним підґрунтям.

Особливо вирізняється з-поміж інших третій кластер, де усі показники-стимулятори домінують порівняно з іншими кластерами. Насамперед, на Заході країни – а це Рівненська, Волинська, Тернопільська, Львівська, Чернівецька та Закарпатська області – маємо відносно сприятливу демографічну ситуацію. Така репродуктивна поведінка, з одного боку, зумовлена впорядкованими шлюбно-сімейними стосунками (частка позашлюбних народжень варіюється від 7% у Тернопільській області до 31,4% у Кіровоградській, а в середньому по Україні становить 21,4%). Найвищі рівні позашлюбної народжуваності фіксують другий і п'ятий кластери, що пов'язано не так з кількісними змінами, як з якісними характеристиками. Наприклад, це може бути: ігнорування шлюбно-сімейних стосунків, відсутність потреби у плануванні сім'ї. Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях, а у Дніпропетровській, Херсонській та Чернігівській вона може бути визначена як досить складна.

Для повнішої демографічної картини можемо виділити в Україні територіально-демографічні регіони за фактором впливу природного скорочення на загальну кількість населення. Після обробки статистичних даних Державного комітету статистики за 1994–2007 рр. маємо змогу згрупувати області України у три великі регіони.

До першого – «регіону найменшого впливу природного скорочення на формування населення» – віднесені області України, зменшення населення в яких відбувається за рахунок міграції (75% від загального скорочення населення). За зростанням розташувалися: Запорізька (75,2%), Дніпропетровська (75,4%), Херсонська (80,3%), АР Крим (82,3%), Рівненська (83,1%), Львівська (87,7%), Івано-Франківська (90,6%), Закарпатська (97,7%).

Другий – «регіон фактично рівномірного впливу природного і міграційного руху на формування населення» (в діапазоні 35–45% – частка природного убутку і 55–65% міграційного убутку). За чергою збільшення міграційного убутку області цього регіону розташувались таким чином: Вінницька (56,7%), Чернігівська (57,4%), Чернівецька (60%), Луганська (62,1%), Черкаська (64,5%), Житомирська (66,1%), Миколаївська (64,7%).

Третій регіон – «регіон переважно природного скорочення населення» – репрезентований Донецькою (37,6%), Хмельницькою (43,2%), Тернопільською (44,2%), Полтавською (49,6%), Одеською (49,9%), Сумською (50%), Київською (56,9%) і Волинською (62,1%) областями. Природне зменшення населення в регіоні вдвічі переважає втрати населення внаслідок міграційних процесів.

Висновки

Найвну структуру населення України в цілому можна вважати несприятливою з точки зору природного відтворення населення. В Україні склався звужений тип відтворення населення. Набуло поширення явище одностаттєвої репродуктивної поведінки сім'ї, яке супроводжується відтермінуванням народжень на більш соціально сприятливі періоди або взагалі відмовою від них.

Найбільш гострою є демографічна ситуація у Донецькій та Луганській областях. Маємо надзвичайно низьку народжуваність – 9% та високу смертність – 15,3%. Кризовий стан дітородної діяльності полягає не лише у фатально низькому її рівні для всіх етнічних груп, але й у деформації структури народжуваності (за черговістю народжень, розподілом народжених за віком матері, її шлюбним станом та іншими ознаками). Через це відбувається деформація вікового складу населення, зменшуються його демографічний і трудовий потенціал. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості, порівняно з міським, щодо відтворення нових поколінь.

Застосування регіонального підходу дасть змогу на обласних і місцевих рівнях України ініціювати власні

стратегії демографічного розвитку з огляду на регіональні особливості демовідтворювальних процесів. Вагомим чинником відтворення при цьому, як зазначалося вище, виступає дітородна активність населення. Аналіз дітородної активності в межах типологічних груп дає змогу не лише з'ясувати спільні ознаки репродуктивної поведінки населення, а й визначити комплексну стратегію її підтримки та демографічного розвитку регіонів України.

1. Див., напр.: Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Стещенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стещенко. – К., 2001; Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959–2001 рр.) // Демографічні дослідження. – Вип. 25. – К., 2003. – С. 84–93; Старостенко Г.Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект): Дис. ... д-ра екон. наук: 08.09.01. – К., 199; Левчук Н.М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис.... канд. екон. наук: 08.09.01. – К., 1998.

2. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). – К., 2001; Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К., 2004; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К., 2004; Крисаченко В. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005.

3. Див., напр.: Скляр В.М. Етнодемографічні процеси в столиці України (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №4. – С. 15–22; Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001; Чаплик М. Росіяни в Україні (1989–2001): історико-демографічний аспект.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2007; Цвигун О. Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2006; Шайхатдінов А.З. Етнічна структура Донецької області та особливості самоідентифікації основних етнічних груп регіону; Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008;

Колісник Л. Соціально-етнічний статус росіян в сучасній Україні (на прикладі Південно-Східного регіону): Дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. – Харків, 2004.

4. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. – Л., 1991; Лобжанидзе А.А., Горохов С. А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. – М., 2005; Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) 2009.

5. Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) 2009.

6. Піскунов С.В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 95–117; Піскунов С. В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – Вип. 19. – К., 1997. – С. 94–117; Курило І., Рудницький О. Територіальні особливості смертності у життєздатному віці в Україні у 90-ті роки // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 38–47; Рогожин О. Сталі територіальні особливості відтворення сільського населення України у 1979–1995 р. // Демографічні дослідження. – Вип. 21. – К., 1999. – С. 49–67.

7. Населення України 1992. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1993. – С. 122–125;

8. Населення України 1994. Демографічний щорічник. Міністерство статистики України. – К., 1995. – С. 131–137.

9. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>

10. Національний склад населення України. Ч. 2. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. / Міністерство статистики України. – К, 1992. – С. 280, 284.

11. Савка Н. Актуальні і перспективні статистичні дослідження народжуваності та дітородної активності населення України // Вісник Львівського ун-ту. Серія екон. – 2008. – Вип. 4. – С. 385–394.